

CPB Memorandum

Hoofdafdeling(en) : Bedrijfstakken (III)
Afdeling(en) : Bouw
Samensteller(s) : Michel Toet
Nummer : 77
Datum : 14 oktober 2003

MEV-op-Maat voor de bouwnijverheid

Verkenningen voor de jaren 2003 en 2004

Deze MEV-op-Maat geeft een nadere onderbouwing van de Macro Economische Verkenning 2004 voor de bedrijfstak bouwnijverheid. Doelgroep voor deze publicatie zijn personen en instellingen die actief zijn in de bouwnijverheid, waarvoor onze publicaties als het Centraal Economisch Plan (CEP) of de Macro Economische Verkenning (MEV) niet goed aansluiten bij de specifieke behoefte van deze groep. Deze afzonderlijke publicatie moet in de belangstelling van deze doelgroep voor onze ramingen voorzien. Deze publicatie gaat eerst in op de economische ontwikkelingen voor Nederland die ter grondslag liggen aan het beeld voor de bouwnijverheid. Vervolgens volgt een beschrijving van de vooruitzichten voor de totale bedrijfstak bouwnijverheid voor het huidig en het komend jaar. Hierbij gaat de publicatie apart in op de ontwikkelingen voor de afzonderlijke deeltakken burgerlijke en utiliteitsbouw, grond-, weg en waterbouw en overige bouwactiviteiten.

Actuele informatie: <http://www.cpb.nl/goto/bouw>

Vragen: infobouw@cpb.nl

Verantwoording

Waarom een MEV-op-Maat?

De MEV-op-Maat voor de bouwnijverheid geeft een nadere uitwerking van de Macro Economische Verkenning (MEV) voor de bedrijfstak bouwnijverheid. De MEV wordt jaarlijks op de derde dinsdag van september gepresenteerd. De MEV beschrijft de vooruitzichten van de Nederlandse Economie voor het huidige en het komende jaar. In tegenstelling tot het Centraal Economisch Plan dat in ieder voorjaar verschijnt, worden in de MEV geen bedrijfstakvooruitzichten gepresenteerd. De bouwnijverheid vorm hierop een uitzondering omdat de investeringen in woningen, bedrijfsgebouwen en grond, - weg, en waterbouw en de ontwikkeling van de huizenprijzen ter basis liggen aan de 'macro'-ramingen. Met deze MEV-op-Maat bouwnijverheid gaan wij in op specifieke ontwikkelingen voor de bedrijfstak bouwnijverheid. Het gaat hierbij om de deeltakken burgerlijke- en utiliteitsbouw, grond, weg- en waterbouw en overige bouwactiviteiten.

Definitie van de bedrijfstak bouwnijverheid

Bij de indeling van de Nederlandse economie in bedrijfstakken gaat het CPB uit van de door het CBS ontwikkelde Standaard Bedrijfsindeling 1993 (SBI' 93). De bouwnijverheid heeft de sbi-code 45. De activiteiten van de bedrijfstak bouwnijverheid is in deeltakken nader onder te verdelen. Wij onderscheiden:

1. Burgerlijke- en utiliteitsbouw (b&u)

Hieronder valt de nieuwbouw van woningen en bedrijfsgebouwen en de herstel- en verbouwactiviteiten (sbi-codes 45211, 4522 en 4525). Het aandeel van b&u bedraagt bijna 50% van de totale bouwomzet.

2. Grond-, weg- en waterbouw (gww)

Hieronder vallen alle activiteiten op het gebied van de grond-, weg- en waterbouw (sbi-codes 45212, 45213, 4523 en 4524). De overheid is de belangrijkste opdrachtgever van deze deeltak. Het aandeel van gww bedraagt ruim 15% van de totale bouwomzet.

3. Overige bouwactiviteiten

Hieronder vallen het bouwrijp maken van terreinen (sbi-code 451), de bouwinstallatie bedrijven (sbi-code 453), het afwerken van gebouwen (sbi-code 454) en de verhuur van bouw- en sloopmachines met bedienend personeel (sbi-code 455). De ontwikkelingen van de deeltak 'overig' is sterk gerelateerd aan de afzetontwikkelingen van de deeltakken b&u en gww.

Zie voor meer informatie www.cbs.nl, zoek 'Statline', en vervolgens 'SBI-indeling'.

Redenering in hoofdlijnen

De redenering voor de vooruitzichten van de sector bouwnijverheid is als volgt.

1. Voor de bouwnijverheid zijn de veranderingen in de Nederlandse omgeving gegeven. Deze omgevingsveranderingen staan uitgebreid beschreven in de Macro Economische Verkenning.
2. Daarna wordt nagegaan wat voor effecten de diverse omgevingsvariabelen zoals de rente, inkomen, afgegeven vergunningen e.d. hebben op de afzet van bouwnijverheid.
3. Op basis van de afzetontwikkeling wordt een beeld beschreven voor de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van de verschillende deeltakken van de bedrijfstak bouwnijverheid.

1 Nederlandse economie

Twee jaar lang heeft de Nederlandse economie pas op de plaats gemaakt, de kwartaalgroei van het BBP-volume bevond zich in namelijk vanaf het eerste kwartaal in 2001 tot en met het eerste kwartaal van dit jaar volgens voorlopige CBS-cijfers telkens rond de nullijn. De eerste inzichten voor het tweede kwartaal duiden op een flinke krimp. In de raming ligt een daling van het BBP-volume in de eerste jaarhelft besloten van ½%, die gevolg wordt door een lichte stijging van ¼% in de tweede helft van het jaar. Voor het gehele jaar 2003 wordt een nulgroei voorzien, de laagste groei sinds 1982. Het verwachte herstel in de tweede jaarhelft, dat vrijwel volledig op het conto van de aantrekkende internationale economie kan worden geschreven, zet naar verwachting door en resulteert in een prognose voor volgend jaar van 1% BBP-groei. Vooral door de appreciatie van de euro zal het groeiherstel in het eurogebied echter aanvankelijk achterblijven bij dat in de Verenigde Staten. Door de appreciatie van de euro en de daling van de olieprijs zal in 2004 naar verwachting de inflatie in het eurogebied verder dalen. Het herstel van de Nederlandse economie blijft zelfs verder achter vanwege de jarenlange verslechtering van de prijsconcurrentiepositie. De verwachte groei van 1% voor volgend jaar is nog altijd ruim onder de geschatte structurele groei van circa 2%, zodat de onderbezetting van arbeid en kapitaal verder toeneemt. Dit uit zich onder meer in een verdere stijging van de werkloosheid.

Tabel 1.1 Enkele kerngegevens voor Nederland, 2000-2004

	2000	2001	2002	2003	2004
	mutaties in % per jaar				
Volume					
Relevant wereldhandelsvolume	10,6	2,0	2,5	3¼	6½
Bruto binnenlands product	3,5	1,2	0,2	0	1
Particuliere consumptie	3,5	1,4	0,8	0	¾
Werkloosheid (in % v.d. beroepsbevolking)	3,6	3,3	3,9	5½	7
Prijzen					
Loonvoet marktsector	5,1	5,6	5,0	4	2½
Consumentenprijsindex (CPI)	2,6	4,5	3,5	2	1½
Koopkracht (mediaan alle huishoudens)	0,9	4,4	0,5	-1	-½
Hypotheekrente (in %)	5,9	5,8	5,3	4½	4¼
Diversen					
Arbeidsinkomensquote marktsector ^a (in %)	82,3	83,8	84,9	86	84¼
Arbeidsproductiviteit marktsector ^a	2,6	0,1	0,1	1¼	2¼

^a Exclusief delfstoffenwinning en verhuur van en handel in onroerend goed.

De particuliere consumptie zal dit jaar dan ook waarschijnlijk in het geheel niet toenemen. Het reëel beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen zal dalen, mede door de sterke stijging van de pensioen- en ziektekostenpremies. Behalve de inkomensontwikkeling hebben ook de gedaalde

aandelenkoersen een negatieve invloed op de consumptie, zij het minder dan in voorgaande jaren. Nadat de aandelenkoersen in de loop van 2000 over hun top heen waren, hebben consumenten in de twee daaropvolgende jaren hun bestedingen al fors neerwaarts aangepast, in het besef dat de mooie tijden op beurs voorlopig voorbij waren. Bovendien mag dit jaar ook niet worden gerekend op een positieve bijdrage aan de consumptiegroei vanuit het eigenwoningbezit (vermogen). Enig tegenwicht biedt de lage rente, via lagere maandlasten van hypotheeken en andere kredieten.

De consumptiegroei kan volgend jaar wat aantrekken, tot ¾%. Hoewel de reële contractloonstijging volgend jaar naar verwachting geringer is dan dit jaar, zal het reëel beschikbaar gezinsinkomen weer wat toenemen. Dit wordt vooral veroorzaakt doordat de lasten in 2004 minder worden verzwaard dan in 2003. Bovendien leidt het herstel van de beurskoersen sinds het dieptepunt op 12 maart jongstleden tot wat hogere bestedingen.

Onzekerheden

Het herstel van de economische groei dat in de centrale projectie besloten ligt is vergeleken met de twee eerdere recessies relatief bescheiden van omvang. Gelet op de in diverse opzichten wat betere structurele situatie waarin de economie zich momenteel bevindt, zou het herstel, wanneer het zich eenmaal aandient, wat sterker kunnen zijn dan geraamd. Hier zit een opwaarts risico in de centrale projectie. Anderzijds kan geenszins worden uitgesloten dat het verwachte herstel wederom langer op zich laat wachten. In de Macro Economische Verkenning van vorig jaar werd ervan uitgegaan dat het dieptepunt van de conjunctuur, afgemeten aan de BBP-groei, zich in de eerste helft van 2002 zou bevinden en dat het destijds verwachte herstel in 2003 zou aantrekken. Echter, door de oplopende internationale spanningen in het Midden-Oosten, de aanhoudende stroom boekhoudschandalen en het uitbreken van de Sars-epidemie zijn de toentertijd reeds aanzienlijke onzekerheden bij consumenten en producenten niet afgenomen maar juist toegenomen en is het verwachte herstel van de Wereldeconomie vertraagd. Bovendien is de euro ten opzichte van de dollar veel meer geapprecieerd dan waarmee vorig jaar rekening was gehouden.

Een neerwaarts risico betreft tevens de ontwikkeling van de huizenprijzen. Hoewel in de centrale projectie ligt besloten dat de gemiddelde huizenprijs slechts licht zal dalen, is een forsere neerwaartse correctie niet uitgesloten wat een negatief effect zal hebben op de groei van de consumptie en het algemene vertrouwen.

Voor een uitgebreide beschrijving van de vooruitzichten van de Nederlandse en de Internationale economie verwijzen wij naar onze publicatie 'Macro Economische Verkenning 2004' (www.cpb.nl).

2 Vooruitzichten voor de bouwnijverheid

2.1 Algemeen beeld voor de bouwnijverheid

De forse stijging van de bouwproductie die in 1997 werd ingezet kwam in 2002 met een krimp definitief ten einde. Hoewel voor dit en komend jaar wordt uitgegaan van een voorzichtig herstel, blijft de situatie zorgelijk.

De conjuncturele neergang laat zich vooral gelden bij de investeringen in bedrijfsgebouwen. De sterk toenemende werkloosheid en de forse leegstandspercentages leiden ertoe dat projectontwikkelaars deze investeringen verder zullen terugschroeven. De hierdoor vrijkomende capaciteit zal worden ingezet in de woningbouw, waarmee een einde komt aan een drie jaar durende stagnatie. De woningbouw is in vergelijking met de kantorenmarkt op dit moment het meest aantrekkelijke alternatief. De woningbouw lijkt tevens een impuls te krijgen van de diverse aanjaagteams, die recentelijk zijn ingezet om de woningbouw uit het slop te trekken. Ook zorgt het nieuwe bouwbesluit van dit jaar dat de gemiddelde kwaliteit van de woning stijgt, hetgeen een positieve bijdrage aan de groei levert. Door de onderuitputting van financiële middelen in 2002 zal dit jaar sprake zijn van een inhaalslag bij de investeringen in grond-, weg- en waterbouw, waarna de groei volgend jaar zal afvlakken. Het herstel van de productie van dit jaar wordt beperkt door de forse toename van het vorstverlet. Het aantal gemeten vorstverletdagen was in het eerste kwartaal van 2003 tweemaal dan in dezelfde periode vorig jaar.

In de afgelopen jaren hebben bouwondernemers voorrang gegeven aan de meer cyclische vraag naar bedrijfsgebouwen. Dit heeft ertoe geleid dat de groei van investeringen in woningen is achtergebleven bij de BBP-groei en dat de woningmarkt tijdens de hoogconjunctuur verder verhit is geraakt. In de meeste landen was sprake van een omgekeerde situatie en lag de volumegroei van de investeringen in woningen juist boven die van het BBP (zie tabel 2.1).

Tabel 2.1	Economische groei, investeringen in woningen en reële huizenprijs internationaal vergeleken, 1995-2000								
	VS	Den	SP	Fin	Fr	VK	Ierland	Nor	NL
	gemiddelde groei in %								
BBP	3,8	2,7	3,7	4,7	2,6	2,9	9,8	3,7	3,6
Investerings woningen	3,5	5,7	7,8	6,8	3,0	0,8	13,6	6,9	2,5
Reële prijs woningen	2,7	6,3	2,8	5,5	1,6	6,0	11,5	7,5	9,4

Bron: CPB-bewerking van OESO- en BIS-data.

Nederland en het Verenigd Koninkrijk vormen in dat opzicht een uitzondering.¹ Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat de reële stijging van de gemiddelde huizenprijs in Nederland en het Verenigd Koninkrijk wat hoger lag dan gemiddeld in andere landen. Een duidelijke uitzondering is Ierland, waar zelfs de gemiddelde groei van de investeringen in woningen van ruim 13% niet voldoende was om aan de sterk gestegen vraag te voldoen.

De prijsontwikkeling van investeringen in woningen wordt bepaald door die van nieuwbouw, herstel en verbouw en van de overdrachtskosten. Naar verwachting vlakkt de prijsstijging van investeringen in woningen af tot 3¼% dit jaar en 2¼% volgend jaar. Deze afvlakking is het gevolg van de matige prijsontwikkeling op de woningmarkt, waardoor de stijging van het gemiddeld bedrag aan overdrachtskosten beperkt blijft.

De prijsstijging van bestaande woningen heeft zich de afgelopen jaren, ondanks de economische groeivertraging die zich reeds in 2001 manifesteerde, voortgezet. Naast de achterblijvende nieuwbouwproductie hebben ook de wachtlijsten in de huursector en de recente daling van de lange rente hieraan bijgedragen. Gemiddeld bedroeg de hypotheekrente in het tweede kwartaal van dit jaar 4,5%, het laagste niveau sinds 1956. Hierdoor is de betaalbaarheid van woningen dit jaar toegenomen (zie figuur 2.1).

Onmiskenbaar zijn de jaren met forse huizenprijsstijgingen echter voorbij. Naar verwachting ligt de prijsstijging dit jaar voor het eerst sinds 1990 onder de inflatie, waardoor in reële termen de gemiddelde prijs van woningen daalt. De eerste acht maanden van 2003 heeft het Kadaster een prijsstijging van 2,3% gemeten ten opzichte van dezelfde periode een jaar geleden. Volgend jaar zullen de koopkrachtverslechtingen, de oplopende werkloosheid en de stijging van de reële lange rente hun sporen achterlaten: naar verwachting zal de gemiddelde huizenprijs dan licht afnemen. De meningen over de toekomstige ontwikkeling van de huizenprijzen lopen fors uiteen.

¹ In de Verenigde Staten werd de gemiddelde groei van de investeringen in woningen voor de periode 1995-2000 gedrukt door de incidentele afname in 1995 (- 3,6%) nadat de investeringen in woningen in de periode 1992-1994 relatief fors waren toegenomen. Indien hiervoor wordt gecorrigeerd, ging de gemiddelde groei van de investeringen in woningen ook in de Verenigde Staten ruimschoots uit boven de BBP-groei.

Uiteenlopende scenario's voor de ontwikkeling van de huizenprijzen

De ramingen van diverse instellingen voor de huizenprijsontwikkeling in de komende jaren lopen sterk uiteen. Onderstaande tabel geeft een overzicht van deze ramingen en de belangrijkste verklarende factoren. Globaal kunnen twee typen analyses worden onderscheiden. Het eerste type gaat uit van een zogenaamd foutencorrectiemodel (ecm). Deze benadering wordt gevolgd door OTB en PWC. Het tweede type, dat door de andere instellingen wordt gehanteerd, houdt niet alleen rekening met de invloed van economische factoren, maar ook met specifieke kenmerken van de woningmarkt, zoals achterblijvende nieuwbouw, wachtlijsten in de huursector en gebrekkige doorstroming.

OTB en PWC voorspelden een forse daling van de huizenprijs vanaf 2002. Vooralsnog is deze raming niet uitgekomen. Bij het foutencorrectiemodel hangt het verloop van de huizenprijs af van de groei van de verklarende variabelen, zoals het besteedbaar inkomen, en de foutencorrectieterm, het verschil tussen de feitelijke en het lange-termijnevenwichtsniveau van de huizenprijs in de vorige periode. Als de huizenprijs in de vorige periode hoger (lager) was dan verwacht mag worden gezien de lange-termijnfactoren, dan heeft deze afwijking een neerwaarts (opwaarts) effect op de ontwikkeling van de huizenprijs. Aan deze in theoretisch opzicht fraaie benadering kleeft echter wel een praktisch bezwaar. De werking van dit model is nogal 'mechanisch' van aard: een 'te hoog' niveau van de huizenprijs leidt automatisch tot een gladde neerwaartse correctie in de volgende periodes. In de World Economic Outlook van jongstleden april komt het IMF echter tot de conclusie dat overwaarderings op de huizenmarkt in het algemeen langdurig van aard zijn.

DNB verwacht dat de huizenprijzen zich ruwweg in lijn met het gemiddelde prijspeil ontwikkelen. Ten behoeve van een onzekerheidsvariant heeft DNB afgeleid dat er sprake zou kunnen zijn van 20% overwaarding. De Rabobank gaat uit van een stabilisatie van de huizenprijzen als gevolg van de achterblijvende nieuwbouwproductie en de dalende hypotheekrente. Forse prijsdalingen zoals in het begin van de jaren tachtig acht de Rabobank onwaarschijnlijk. De omstandigheden van die tijd – een verdubbeling van de rente en werkloosheid gecombineerd met een aanbodoverschot van woningen – zijn onvergelijkbaar met de huidige vooruitzichten. De ING stelt dat het effect van de achterblijvende nieuwbouwproductie de komende periode zal worden overschaduwd door de negatieve economische factoren. Om een indruk te krijgen van de mogelijke omvang van de neerwaartse correctie heeft ING gekeken naar de schaarstepremie op grond. De stijging daarvan lag de afgelopen jaren boven het historisch gemiddelde, wat volgens de ING overeenkomt met een overwaarding op de woningmarkt van 20%. Het CPB verwacht voor dit jaar een lichte nominale toename van de huizenprijs. Volgend jaar zullen de koopkrachtverslechtingen, de oplopende werkloosheid en de stijging van de reële lange rente hun sporen achterlaten: naar verwachting zal de gemiddelde huizenprijs dan licht afnemen.

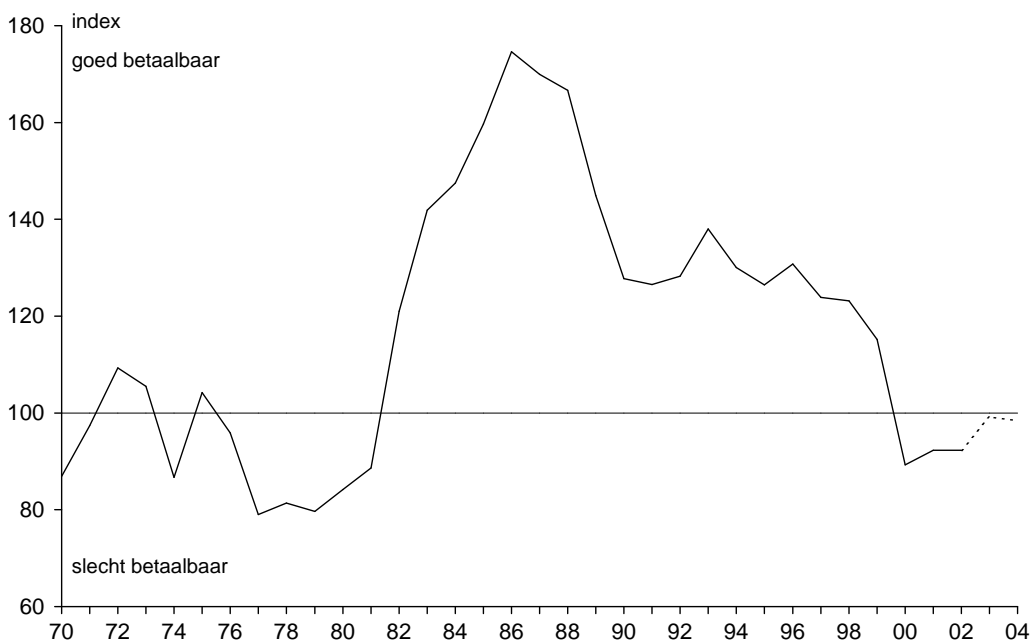
Overzicht onderzoeken prijsontwikkeling woningen^a

Instituut	Periode	Verwachtingen	Factoren
OTB (2001)	2002-2010	Reëel p.j. – 4% tot – 5%	Huizenprijs ligt hoger dan verwacht gezien rente en inkomen
PWC (2002)	2002-2004	– ¾%, – 4¾ en – 9%	Huizenprijs ligt hoger dan verwacht gezien inkomen
ING (2003)	2003	Reële daling van 20%	Op basis van ontwikkeling schaarstepremie grond
NYFER (2003)	2003-2007	Reële daling van 8%	Stijging hypotheekrente, afvlakking groei huishoudinkomen overschaduw effect achterblijvende nieuwbouw
Rabobank (2003)	2003-2004	Stabiel prijsniveau	Effect slechte conjuncturele vooruitzichten worden getemperd door lage hypotheekrente en achterblijvende nieuwbouwenrente
DNB (2003)	2003-2004	2,4% en 1,6%	Conjuncturele factoren, kritisch sentiment beperkt stijging
NVM (2003)	2003-2004	Stabiel prijsniveau	Achterblijvende nieuwbouw, gebrekkige doorstroming

^a Zie voetnoten 2 en 3 voor de literatuurverwijzingen. Tenzij anders vermeld betreffen de verwachtingen de nominale huizenprijs.

Waar sommigen uitgaan van min of meer stabiele prijzen², verwachten anderen een forse prijsdaling van woningen in de komende periode.³ In een kader wordt hier nader op ingegaan.

Figuur 2.1 Betaalbaarheidsindex^a

^a De index heeft betrekking op de betaalbaarheid van een gemiddelde woning voor een huishouden met een gemiddeld bruto inkomen en geen eigen vermogen.

Bron: Rabobank

Totaal beeld

Er is een einde gekomen aan de capaciteitsdruk waarin de bouwnijverheid de afgelopen jaren mee geconfronteerd werd. Dit is ook zichtbaar in de vraag naar werknemers in de bouw. Een jaar geleden lag het aantal openstaande vacatures per duizend banen (vacaturegraad) nog fors boven het gemiddelde (37 versus 24). De vacaturegraad is in 1 jaar tijd dusdanig teruggelopen dat deze nagenoeg gelijk is aan het gemiddelde niveau (19 versus 17). Hiermee is een einde gekomen aan een periode die in 1999 is ingezet waarbij de vacaturegraad van de bouw fors boven het gemiddelde lag. Door het arbeidsintensieve karakter van de bouw en het slechte imago van technisch werk verloopt de uitbreiding van de productiecapaciteit in vergelijking met andere bedrijfstakken moeizaam. Hierdoor leidt een sterke toename van de vraag naar bouwproducten al snel tot forse spanningen op de bouwmarkt. Zo steeg de vacaturegraad in bijvoorbeeld het 1^e kwartaal van 2000 ten opzichte van dezelfde periode een jaar terug met

² I.W.M Aarts (2003), Woningmarkt Augustus 2003, Rabobank; DNB (2003), Kwartaalbericht juni 2003; NVM (2003), Persbericht NVM 9 juli 2003: woningmarkt cijfers 2^e kwartaal 2003.

³ Zie P.J. Boelhouwer, P. Vries (2001), OTB, Einde koopprijsstijging in zicht, *Economisch Statistische Berichten*; L. Barton, Y. Selfin (2002), European Economic Outlook May 2002, PricewaterhouseCoopers; C.A.C. de Waard (2003), Sectorstudie bouw, ING; W. Bijkerk, M. van der Wal (2003), Risico's op de huizen- en hypotheekmarkt in Nederland, Nyfer.

ruim 70% wat ruim 2 maal groter was dan de gemiddelde stijging. Omgekeerd leidt een vermindering van de capaciteitsdruk sneller tot een ontspanning op de arbeidsmarkt. De meest recente cijfers onderschrijven dit ook.

Tabel 2.2 Kerngegevens bouwnijverheid		2002	2002	2003	2004
Volume	mln. euro's	mutaties in %			
Binnenlandse afzet	64786	- 3,4		1	1
Investerings in	36338	- 4,4		½	¼
- Woningen	15765	- 4,6		3	4½
- Nieuwbouw	9800	- 6,0		3¼	5½
- Herstel en verbouw	5965	- 2,3		3	3
- Gebouwen voor bedrijven	9996	- 7,5		- 4½	- 7
- Gww bedrijven	4146	- 4,4		¼	1½
- Bouwwerken overheid	5807	1,6		3½	0
- Gebouwen	2132	7,2		- 6¼	- 2½
- Gww	3675	- 1,3		9¼	1
Onderhoud	13374	1,0		1¼	2¼
Buitenlandse afzet	755	- 20,9		1½	1½
Bruto toegevoegde waarde	24332	- 3,2		½	½
Prijzen					
Binnenlandse afzet excl. BTW		5,0		2¾	2½
Loonsom per werknemer		4,7		4	2¾
Totale kosten per eenheid product		4,6		3	2¼
Prijsindex nieuwbouw NR		6,3		3¾	3
Diversen					
Arbeidsvolume (dzt. arbeidsjaren)		485,3		484¾	480
Arbeidsinkomensquote (in %)		82,2		83	82¼

De winstgevendheid neemt dit jaar licht af doordat de stijging van de afzetprijzen achterblijft bij de relatief sterke stijging van de kosten per eenheid product. De verslechtering van de economische situatie en de matige ontwikkeling van de huizenprijzen drukt de prijsstijging van bouwproducten. De stijging van de loonsom zet zich echter onverminderd voort. De forse inflatie van 2002 werkt dit jaar namelijk via de prijscompensatie in de lonen door. De arbeidsproductiviteitsstijging blijft hierbij achter waardoor de kosten per eenheid product sterk toenemen. Volgend jaar neemt naar verwachting de winstgevendheid enigszins toe als gevolg van kostenbesparingen.

Arbeidsinkomensquote: definitie en betekenis

De arbeidsinkomensquote (aiq) van een bedrijfstak geeft het aandeel weer van de factor arbeid in het inkomen, ofwel het aandeel van de loonsom in de toegevoegde waarde. Een aiq van bijvoorbeeld 80 geeft aan dat van elke verdiende euro, er 80 eurocent aan lonen wordt uitbetaald. De aiq is te beschouwen als een grove en indirecte maatstaf voor de winstgevendheid van de bedrijfstak. Immers, als het resterend aandeel van de toegevoegde waarde (de kapitaalinkomensquote) wordt gedeeld door de kapitaalgoederenvoorraad per eenheid toegevoegde waarde resulteert het kapitaalrendement, ofwel het gemiddelde rendement van het eigen en vreemde vermogen.

De aiq is als volgt te berekenen:

$$(1) \text{ aiq} = (a * \text{pl}) / (y * \text{py})$$

Hierin staat a voor de werkgelegenheid (inclusief aantal zelfstandigen) en staat pl voor de gemiddelde loonsom per werknemer. De symbolen y en py hebben betrekking op achtereenvolgens het volume en de prijs van de netto toegevoegde waarde tegen factorkosten.

De aiq stijgt als de loonkosten per werknemer sterker stijgen dan de som van de prijsstijging van de toegevoegde waarde en de groei van de arbeidsproductiviteit. Daardoor daalt de kapitaalinkomensquote en daarmee het bedrijfsrendement.

2.2 Burgelijke en utiliteitsbouw

Utiliteitsbouw: forse daling als reactie op conjuncturele teruggang en leegstand

Investerings in bedrijfsgebouwen kennen een sterk cyclisch karakter, perioden van forse groei worden afgewisseld met jaren van forse krimp. De behoefte aan nieuwe bedrijfsgebouwen is in hoge mate gekoppeld aan de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Door de relatief lange planningshorizon van bouwprojecten reageert het aanbod van bedrijfsgebouwen vertraagd op de actuele vraag, hetgeen een soort varkenscyclus in deze markt veroorzaakt.

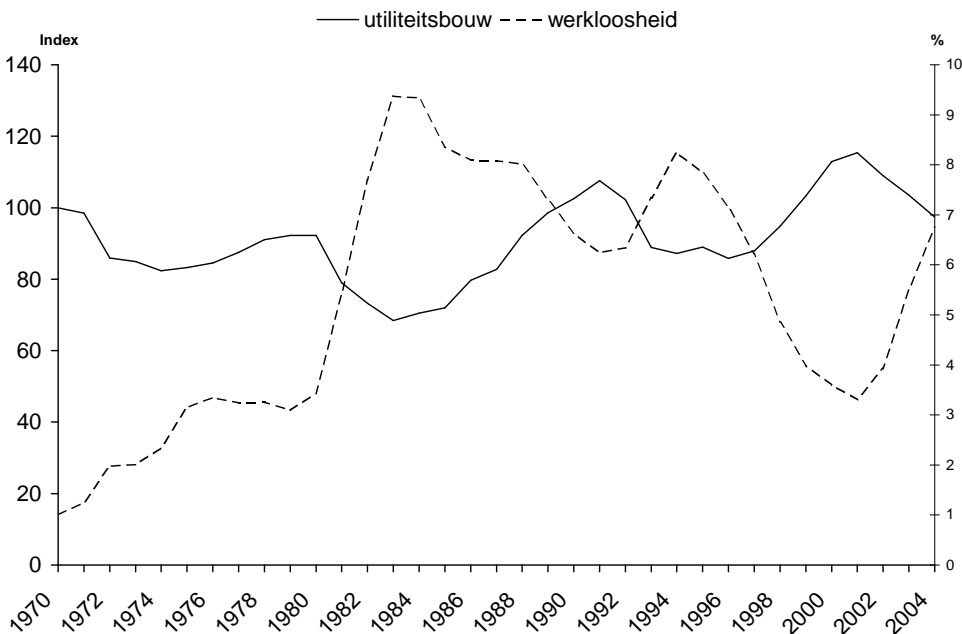
De sterke groei van de werkgelegenheid in de afgelopen 10 jaar heeft de vraag naar bedrijfsgebouwen fors doen toenemen. Vooral de werkgelegenheidsgroei in de zakelijke dienstverlening leidde de boom in de kantorenmarkt in. In 1993 stond de helft van de nieuwe kantoren leeg, maar al spoedig hierna kon de nieuwbouwproductie de vraagtoename naar nieuwe kantooruimte nauwelijks bijbenen.⁴

Bij de start van de bouwprojecten wordt doorgaans uitgegaan van ongewijzigde marktverwachtingen. De economische groeivertraging die in 2001 is ingezet heeft in dat opzicht roet in het eten gegooid. In de afgelopen 2 jaren zijn nog veel bedrijfsgebouwen opgeleverd onder veel ongunstiger marktomstandigheden dan bij planning mee rekening is

⁴ Kijk op Kantoren, NYFER, 2001.

gehouden. Hierdoor ontstond een overschot op de kantorenmarkt hetgeen in combinatie met een teruglopende werkloosheid leidde tot een forse toename van de leegstand.

Figuur 2.2 Relatie werkloosheid en investeringen in utiliteitsbouw

De komende jaren staan dan ook in het teken van het wegwerken van de leegstand. Door de relatief lange planningshorizon heeft de economische groeivertraging en de toenemende leegstand pas vorig jaar tot minder investeringen in bedrijfsgebouwen geleid. In 2002 namen deze af na een periode van 5 jaar onafgebroken groei. De verwachting is dat voor de kantorenmarkt de relevante werkgelegenheid dit en volgend jaar verder afneemt. In reactie hierop zullen de de investeringen in bedrijfsgebouwen dit en volgend jaar dan ook verder afnemen met respectievelijk – 5% en – 6¼%. Het zal dan ook naar verwachting enige jaren duren voordat de investeringen in utiliteitsbouw weer zullen aantrekken.

Burgerlijke bouw: na een jarenlange daling woningen inhaalslagen in de komende jaren

De afgelopen jaren werd in reactie op de sterke vraag naar bedrijfsgebouwen capaciteit overgeheveld van de woningbouwsector naar de utiliteitssector. De komende periode wordt een tegengestelde beweging zichtbaar. De woningbouw ontwikkelt zich op dit moment gunstiger dan de kantoorbouw. De forse toename van het aantal verleende woningbouwvergunningen in het vierde kwartaal van 2002 en het eerste kwartaal van 2003 wijst daar ook op. Verwacht wordt dat vergunningenafgifte de komende maanden minder snel toeneemt en in het vierde kwartaal zal krimpen, waardoor per saldo dit jaar sprake is van een stabilisatie van het aantal bouwvergunningen.

	2001	2002	2003	2004
	niveaus in dzd			
Verleende bouwvergunningen	62,3	67,1	66	70
w.v. huur	11,1	13,2	11	12½
koop	52,2	54	55	57½

Naar verwachting resulteert de vergunningenafgifte in 2003 en 2004 tot respectievelijk 65 000 en 67 000 nieuwbouwwoningen. Het merendeel daarvan zal net als in voorafgaande jaren bestaan uit koopwoningen.

De stijging van de woningkwaliteit krijgt dit jaar een extra impuls door het nieuwe bouwbesluit. Hierin staan de technische minimumvoorschriften vermeld waaraan voldaan moet worden bij de bouw of verbouw van een woning. Deze voorschriften hebben betrekking op veiligheid, gezondheid, bruikbaarheid, energiezuinigheid en milieu. Het nieuwe bouwbesluit scherpt de technische eisen verder aan. Zo is bijvoorbeeld sprake van een verhoging van de minimale plafondhoogte en breedte van de treden. Hierdoor stijgt de kwaliteit van de woning en neemt de hoeveelheid arbeid en materiaal die nodig is voor de constructie eveneens toe.

Woningvoorraad

Verwacht wordt dat de nieuwbouwproductie in 2003 en 2004 aantrekt tot respectievelijk 65 000 en 70 000 woningen. Het niveau ligt dan nog steeds onder dat van 2001 en blijft in historisch perspectief laag. Verwacht wordt dat het aantal te slopen woningen zowel in 2003 als in 2004 circa 16 000 bedraagt. De woningvoorraad neemt per saldo toe met 49 000 woningen in 2003 en 54 000 woningen in 2004.

Tabel

	2000	2001	2002	2003	2004
	niveaus in dzd				
Woningvoorraad	6650,9	6709,7	6764,3	6813	6867
- nieuwbouw	70,6	73,0	66,7	65	70
- koop	55,4	50,9	54,0	52	57
- huur	15,2	14,1	12,7	13	13
- onttrekking (sloop)	13,5	15,5	16,4	16	16
- netto toevoeging ^a	57,1	57,5	50,8	49	54

^a Voor de periode 2000 t/m 2002 exclusief de overige toevoegingen. Dat zijn woningen die zijn toegevoegd aan de woningvoorraad door woonruimtesplitsing, bestemmingswijziging en andere redenen. Jaarlijks betreft dit ongeveer 4 500 woningen. Hierdoor is de woningvoorraad in jaar t niet gelijk aan woningvoorraad jaar t-1 plus de netto toevoeging (nieuwbouw minus onttrekking) van jaar t.

Totaal beeld voor de burgerlijke en utiliteitsbouw

De omzet in de burgerlijke en utiliteitsbouw neemt dit en komend jaar toe tot respectievelijk 31½ en 32¾ miljard euro. Zowel voor dit als komend jaar is de omzetgroei volledig op het conto te schrijven van de stijgende woningbouwproductie (in euro's) en de toename van de herstel en verbouwactiviteiten. De omzet van de utiliteitsbouw neemt sterk af. De omzetgroei bestaat uit een prijs en een volumecomponent (hoeveelheid). Dit en komend jaar is de toename van de omzet vooral het gevolg van de stijging van de prijzen, de volumeomzet neemt nauwelijks toe.

De volumegroei van de ingekochte goederen en diensten neemt naar verhouding sterker toe, waardoor het volume van de toegevoegde waarde (productie) in 2003 en 2004 daalt met – ¼%.

Winstgevendheid

De winstgevendheid in de burgerlijke en utiliteitsbouw neemt ook dit jaar verder af. De loonkosten per eenheid product stijgt dit jaar eveneens meer dan de prijs van de toegevoegde waarde (productie). De loonkosten per eenheid product zijn de afgelopen periode fors gestegen als het gevolg van de sterk achterblijvende arbeidsproductiviteit. Volgend jaar zal er sprake zijn van enig winstherstel. In tegenstelling tot eerdere jaren ligt de toename van de prijs van de toegevoegde waarde boven die van de loonkosten per eenheid.

Tabel 2.4 Kerncijfer burgerlijke en utiliteitsbouw

	2001	2002	2003	2004
	in miljarden euro's			
Nominale waarde				
Omzet	30,7	30,4	31½	32¾
Inkoop van goederen en diensten	21,7	21,1	22	23
Lonen	6,0	6,2	6½	6½
Kasstroom	3,1	3,1	3¼	3¼
Investerings	20,9	20,8	21½	22¼
	mutaties in %			
Volume				
Omzet	- 0,1	- 6,0	½	½
Inkoop van goederen en diensten	0,8	- 6,1	1	1
Toegevoegde waarde	- 2,1	- 5,8	- ¼	- ¼
Prijzen				
Omzet	5,1	5,3	3	3
Inkoop van goederen en diensten	4,3	4,0	3	3¼
Toegevoegde waarde	7,0	8,5	3	3
loonvoet	5,9	4,5	4	2¾
arbeidsproductiviteit	- 3,4	- 3,7	0	0
loonkosten per eenheid product	9,3	8,1	4	2¾
Arbeidsinkomensquote	2,3	- 0,4	1	- ½
	niveaus			
Diversen				
Werkgelegenheid (dvd arb. jaren)	191,9	187,9	187¾	188
Arbeidsinkomensquote	87,1	87,3	87¾	86¾

2.3 Grond-, weg-, en waterbouw

Overheid als belangrijkste opdrachtgever

De belangrijkste opdrachtgever van de bedrijfstak grond-, weg-, en waterbouw (gww) is de overheid. De rijksoverheid en de lagere overheden zijn verantwoordelijk voor grofweg de helft van de omzet. De rijksoverheid publiceert ten behoeve van de rijksbegroting het Infracfonds, waarin de plannen en de uitvoering van infrastructuurprojecten voor de middellange termijn staan beschreven. Een toelichting op de infrastructuurprojecten is te vinden in het Meerjarenprogramma Infrastructuur en Transport (MIT). Vooral de grote infrastructuurprojecten zijn onderdeel van het MIT. De onderhoudsuitgaven worden niet weergegeven in het MIT. Als gevolg van de decentralisatietendens worden steeds meer projecten via zogeheten Gebundelde Doeluitkering (GDU) door gemeenten aanbesteed, maar de financiering hiervan loopt via de Rijksbegroting. Uitgangspunt hierbij is dat gemeenten beter zicht hebben op de te verrichten werkzaamheden dan de Rijksoverheid. Hiernaast nemen ook de

lagere overheden een deel van de opdrachten voor hun rekening, maar dit betreffen vooral kleinere projecten en hun bijdrage aan de eerdergenoemde MIT-projecten. De opdrachten voor de lagere overheden kennen een relatief gelijkmatige ontwikkeling. Het zijn vooral de MIT-projecten die de forse jaarlijkse schommelingen veroorzaken.

Meerjaren investeringsprogramma van de rijksoverheid

Het MIT, wat een toelichting biedt op het Infrafonds, onderscheidt een drietal type projecten, namelijk de projecten in de verkenningfase, projecten in de planningsfase en projecten in de realisatiefase. De projecten in de verkenningfase zijn het meest onzeker. Dit zijn projecten, waar nog uitgebreid studie naar de omvang en uitvoering van het project moet worden gedaan. Aan het eind van de verkenningfase wordt besloten of het programma doorgaat naar de planningsfase of dat het project wordt uit- of wordt afgesteld. De projecten in de planningsfase kennen een hogere kans dat het project doorgaat, maar pas aan het eind van de planningsfase wordt aan de hand van het verricht onderzoek besloten tot de definitieve uitvoering en vormgeving van een infrastructuurproject. Vervolgens komen de projecten in de uitvoeringsfase, waarvan de begrote kosten een hogere betrouwbaarheid dan de eerdere fasen hebben, maar waar nog wel risico's bestaan op tijd- en budgetoverschrijdingen. In onderstaande tabel worden de projecten uit het Infrafonds 2004 voor de jaren 2002-2008 vermeld.

Tabel 2.5 Uitgaven Infrafonds 2002-2008 (in mld. euro's, prijzen 2003)

	2002	2003 ^a	2004 ^a	2005	2006	2007	2008
Droge infrastructuur	3,3	3,5	3,7	3,7	5,0	5,6	5,3
Natte infrastructuur	1,0	1,0	0,9	1,1	1	1,1	1,2
Megaprojecten	2,2	1,9	1,2	1,0	0,4	0,3	0,2
Overig ^b	0,4	0,1	0	0,1	0,1	0	0
Totaal	6,8	6,5	5,9	6,0	6,5	7	6,7

^a Exclusief positief effect onderuitputting 2002.

^b Bodemsanering, intermodaal vervoer, regionale mobiliteitsfondsen, railinfrastructuur, algemeen.

Uit het projectenoverzicht valt af te lezen dat de afbouw van de megaprojecten de voornaamste reden is wat de overheidsuitgaven van de overheid aan gww-projecten doet dalen. De daling van de uitgaven aan megaprojecten in 2003 is bijna geheel op het conto te schrijven van de oplevering van de Westerscheldetunnel. Hierdoor vallen de jaarlijkse uitgaven aan gww circa 200 miljoen euro lager uit. Volgend jaar dalen de uitgaven aan de HSL met circa 300 miljoen euro als gevolg van het verloop van het bouwproces. In latere jaren wordt de afname van de uitgaven aan megaprojecten enigszins gecompenseerd door de geplande extra intensivering aan de traditionele droge infrastructuur (rijkswegen, railwegen en regionale uitgaven). De onderuitputting van 2002 heeft echter gevolgen voor het geschetste uitgavenpatroon voor de komende jaren. Doordat de productie in 2002 lager uitviel dan het uitgavenpatroon is er sprake

van een zekere achterstand in de productie. Naar verwachting zal het wegwerken ervan de komende twee jaar tot extra productie leiden, waarvan verondersteld wordt dat het merendeel daarvan dit jaar plaatsvindt. Dit betekent dat de groei van de gww-investeringen dit en komend jaar respectievelijk met 9¼% en 1% zullen toenemen.

Productie voor bedrijven

De overige helft van de omzet van de bedrijfstak gww wordt afgenomen door het bedrijfsleven. Van deze overige 50% betreft 20%-punt (oftewel 10% van de totale gww-omzet) productie in onder aanneming ten behoeve van bouwbedrijven. De circa overige 30%-punt wordt gevormd door levering van investeringsgoederen aan andere bedrijfstakken. De verwachting van dit deel van de omzet is dat deze vertraagd reageert op de conjuncturele neergang.

De economische groeivertraging laat dit jaar zijn sporen achter op de vraag naar gww-investeringsgoederen, deze zullen dit jaar fors afnemen. Positieve uitzonderingen hierop zijn de takken delfstoffenwinningen en openbaar nut. Door de forse investeringen van deze bedrijfstakken komt per saldo de gww-investeringen van bedrijven dit jaar op een bescheiden groei van ¼% uitkomt.

Volgend jaar wordt verondersteld dat door de enigszins aantrekkende economie veel uitgestelde investeringen eindelijk weer zullen worden ondernomen. Hierdoor zal naar verwachting de gww-investeringen van bedrijven met 2% toenemen.

Tabel 2.6 Kerncijfers van de grond-, weg-, en waterbouw

	2001	2002	2003	2004
	in miljarden euro's			
Nominale waarde				
Omzet	11,0	11,2	12	12½
Inkoop van goederen en diensten	7,4	7,5	8	8½
Lonen	2,5	2,6	2¾	2¾
Kasstroom	1,2	1,2	1¼	1¼
Investerings	5,5	5,5	6	6¼
	mutaties in %			
Volume				
Omzet	8,4	- 2,2	4	¾
Inkoop van goederen en diensten	8,2	- 2,1	5¼	1¼
Toegevoegde waarde	8,8	- 2,4	1½	- ½
Prijzen				
Omzet	4,5	4,0	2¾	3
Inkoop van goederen en diensten	4,2	3,4	3¼	3
Toegevoegde waarde	5,0	5,3	1¾	2¾
loonvoet	5,3	4,8	4	2¾
arbeidsproductiviteit	6,3	- 0,9	1½	2¼
loonkosten per eenheid product	- 1,0	5,7	2½	½
Arbeidsinkomensquote	- 6,0	0,4	½	- 2¼
	niveaus			
Diversen				
Werkgelegenheid (dvd arb. jaren)	60,5	59,6	59½	58
Arbeidsinkomensquote	81,1	81,8	82	80¼

Totaal beeld voor de grond-, weg-, en waterbouw

Het omzetbeeld voor 2003 en 2004 weerspiegelt de tegengestelde ontwikkelingen in de bedrijfstak. Dit jaar stijgen de overheidsuitgaven fors maar is er slechts sprake van een lichte stijging van de afzet aan bedrijven waardoor de omzettoename relatief beperkt blijft. Volgend jaar is er sprake van een omgekeerde situatie: de afzetgroei aan bedrijven herstelt zich sterk daarentegen valt de groei van de overheidsuitgaven aan gww sterk terug waardoor de omzettoename eveneens als in 2003 bescheiden van omvang is. Per saldo neemt de omzet dit en komend jaar met 0,8 miljard euro en 0,5 miljard toe tot respectievelijk 12 en 12½ miljard euro.

Winstgevendheid

De winsten nemen dit jaar wat af doordat de loonkosten per eenheid product meer stijgen de prijs van de toegevoegde waarde (afzet). Volgend jaar leidt de daling van de productie ertoe dat ondernemers kritischer zullen gaan kijken naar hun werknemersbestand. De afvloeiing van

werknemers leidt tot een wat lager algemeen kostenpeil waardoor er sprake zal zijn van een bescheiden winstherstel.

2.4 Overige bouwactiviteiten

De tak overige bouwactiviteiten bestaat uit vier deeltakken: bouwrijp maken van terreinen, bouwinstallatie, bouwafwerking en verhuur van machines. Het merendeel van de omzet wordt geleverd aan andere bedrijfstakken, wat dan ook leidt tot een sterke afhankelijkheid van de marktomstandigheden van die takken.

Tabel 2.7 Aandelen in totale productie van leveringen door overige bouwactiviteiten, 2002

	b&u	gww	bouw overig	overig	verbruik totaal	afzet	productie
	aandelen in procenten						mld euro
bouwrijp maken	15%	9%	11%	10%	45%	55%	1,7
bouwinstallatie	9%	3%	8%	11%	31%	69%	13,9
bouwafwerking	34%	2%	11%	45%	92%	8%	6,7
verhuur machines	58%	15%	14%	3%	90%	10%	1,1
totaal	19%	4%	9%	21%	53%	47%	24,0

Uit tabel 2.7 valt te lezen dat bijvoorbeeld éénderde deel van de activiteiten bestaat uit levering van diensten aan de bouwsector zelf (19% aan b&u, 4% aan gww en 9% aan zichzelf). De verhuur van bouw- en sloopmachines is vooral ten behoeve van de bouwnijverheid. Voor de overige onderdelen is dit aandeel kleiner en wordt ook geleverd aan andere bedrijven of instellingen in de vorm van onderlinge leveringen (verbruik) of investeringsgoederen (afzet). Bijna de helft van de productie van de overige bouwactiviteiten maakt onderdeel uit van de investeringen van respectievelijk woningen, bedrijfsgebouwen en gww. Het resterend deel bestaat uit leveringen aan andere bedrijfstakken. Vooral bij de bouwafwerking is het aandeel hiervan groot. Het betreft hier vooral leveringen aan de verhuurders van onroerend goed en ingenieurs- en architecten. Ook hiervoor geldt dat de ontwikkeling ervan die van de investeringen in woningen, bedrijfsgebouwen en gww volgen.

Tabel 2.8 Kerncijfers van de overige bouwactiviteiten

	2001	2002	2003	2004
	in miljarden euro's			
Nominale waarde				
Omzet	23,0	23,9	24½	25½
Inkoop van goederen en diensten	12,5	12,6	13	13½
Lonen	7,0	7,3	7½	7¾
Kasstroom	3,6	4,0	4	4
Investerings	9,8	10,1	10¼	10½
	mutaties in %			
Volume				
Omzet	3,4	-1,1	¼	2
Inkoop van goederen en diensten	3,1	-1,0	0	2¾
Toegevoegde waarde	3,9	-1,3	½	1½
Prijzen				
Omzet	4,9	5,0	2¼	1½
Inkoop van goederen en diensten	3,2	2,2	2½	2¼
Toegevoegde waarde	7,0	8,3	2	½
loonvoet	6,0	4,9	4	2¾
arbeidsproductiviteit	0,9	-1,9	¾	3
loonkosten per eenheid product	5,1	6,7	3¼	- ¼
Arbeidsinkomensquote	- 1,9	- 1,6	1¼	- 1
	niveaus			
Diversen				
Werkgelegenheid (dvd arb. jaren)	236,2	237,8	237½	233¾
Arbeidsinkomensquote	79,3	78,1	79	79

Totaal beeld

Als toeleverancier naar de overige bedrijfstakken is het beeld de komende jaren een stuk somberder. Door het zware economische weer valt de groei van de omzet de komende jaren sterk terug. De omzetgroei bestaat uit een prijs en een volumecomponent (hoeveelheid). De volumeomzet groeit dit jaar nauwelijks, de omzetgroei is vooral op het conto te schrijven van de stijgende prijzen. De afzetprijzen hebben wel te lijden onder de verslechterde marktomstandigheden bij de afnemers. Deze zijn een stuk kritischer waardoor het moeilijker wordt om de stijging van de kosten per eenheid product volledig door te rekenen. Hierdoor komt definitief een einde aan de forse prijsstijgingen van de omzet van de afgelopen jaren. Per saldo neemt de omzet dit jaar met 0,6 miljard euro toe tot 24½ miljard euro. De inkoop van goederen blijft dit jaar achter bij de volumegroei van de omzet waardoor de groei van de toegevoegde waarde met ½% toe zal nemen. Volgend jaar zal het beperkte herstel van de economie tot een lichte versnelling van de omzet leiden. De omzet zal naar verwachting in 2004 25½ miljard euro bedragen.

Winstgevendheid

De winstgevendheid neemt dit jaar sterk af. De daling van de productie in 2002 heeft niet geleid tot een even sterke afname van de werkgelegenheid. Hierdoor is de arbeidsproductiviteit afgenomen. De verwachte afname van de werkgelegenheid dit jaar is onvoldoende om soelaas te bieden. Hierdoor zullen de loonkosten per eenheid product meer toenemen dan de prijs van de toegevoegde waarde. Volgend jaar dwingt de matige ontwikkeling van de afzetprijzen ondernemers ertoe om verder te snijden in hun werknemersbestand teneinde de winstgevendheid op peil te houden.